

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

**Konferenciák,
műhelybeszélgetések**

VII.

DOKTORANDUSZ HALLGATÓK I. KONFERENCIÁJA

2012. május 9.

EGER, 2013

FEUDÁLIS EREDETŰ MARADVÁNY VAGY A MODERN VILÁGGAZDASÁG RÉSZE?

A „nagybirtok-vita” két világháború közötti történetéhez

HEGEDŰS ISTVÁN

„A világi nagybirtok ma nevezetes gazdasági és politikai probléma, multja pedig történetünk egyik legérdekesebb kérdése.”¹

Szekfü Gyula

„A történelemben feltártuk a nagybirtok politizálásának mindenkori osztályjellegét, a feudális kizsákmányolásban betöltött szerepét, a gazdálkodásban mutatott konzervatív voltát, s ezzel országunk visszamaradásában betöltött »funkcióját«.”²

Glatz Ferenc

Magyarországon a termőföld okozta szociális-gazdasági problémák, politikai viták ugyanúgy aktuálisak ma is, mint amilyenek például a két világháború közötti időszakban voltak. Ezeknek a konfliktusgócoknak a középpontjában jellemzően a nagybirtok kérdésköre állt és áll.³ A következő néhány oldalon annak a folyamatnak mozaikjait próbálom felvillantani, amely végül az 1945. évi VI. törvénycikk megalkotásához, a sokadik magyar földreform megszületéséhez, valamint a magyarországi nagybirtokrendszer átmeneti megszűnéséhez vezetett.

Dolgozatom első részében, a fontosnak tartott gazdaságtörténeti-agrártörténeti bevezető után először a nagybirtok fogalmát járom körül. Ezt követően a

¹ Szekfü Gyula: A magyar nagybirtok történeti szerepéről. Magyar Szemle (1928: 4. sz.) 305.

² História 7. (1985: 3. sz.) 4.

³ Noha Tóth Tibor 'Ellentét és kölcsönösség?' c. munkájában, ahol a nagybirtok és kisbirtok (nagyüzem és kisüzem) közötti kapcsolatrendszert vizsgálta főként agrárgazdaságtani és kisebb részt történeti szempontból, arra a következtetésre jutott, hogy a két alapvető termelészervezeti típus közötti kapcsolatot korszakonként, rövidtávon az ellentét, hosszabb távon tendenciaszerűen a kölcsönösség jellemezte. (201–202. oldal)

nagybirtokok két világháború közötti gazdasági-politikai tendenciáit mutatom be, nem elmulasztva felvillantani történetiségének főbb állomásait sem. Tanulmányom utolsó részében az 1930-as években zajlott, a nagybirtokok (és ezzel együtt a hitbizományok) megszüntetésére irányuló törekvések és ellentörekvések irodalmának historiográfiai vizsgálatát végzem el, az általam legfontosabbnak tartott munkák, azok főbb megalapozásai bemutatásával. Az utóbbi időben több, igen fontos munka látott napvilágot az 1918–19-es, vagy az 1945-ös földreformot illetően,⁴ melyek annak következményeit, hatásait fejtették ki szakszerűen, azonban a kettő között eltelt időszak parázs, személyeskedéstől sem mentes, ideológiáktól fűtött, pro és kontra „írás-háborújáról”, annak szereplőiről és álláspontjaikról igen keveset olvashattunk. Ez alkalommal leginkább a nagybirtokok fennmaradása ellen, és az azok mellett felvonultatott legmarkánsabb érveket szeretném megvizsgálni, megoldási javaslataikat egymás mellé rendezni. Ezáltal reményeim szerint egy széles, de nem teljes spektrumú képet kaphatunk az ideológiai-politikai irányultságtól függő elméletekről.

Dolgozatomban a terjedelmi és időbeni korlátok miatt nem vállalkozhatom a nagybirtok világtörténelemben betöltött szerepének, kialakulásának és lineáris fejlődési vonalának ábrázolására, ennek irodalma ma már könyvtáryi méretű.⁵ Továbbá nem tekintem célomnak ez alkalommal a környező országok és Magyarország, az 1919–20-as éveket, valamint az 1945-ös esztendőt követően végrehajtott földreformjainak,⁶ valamint az irodalmakban felvonultatott megoldási kísérleteknek részletes bemutatását sem

A gazdaságtörténetet, mint interdiszciplínát, alapvetően két nagyobb ágra oszthatjuk, melyek még a 19–20. század fordulóján formálódtak meg, alakultak ki, váltak szét. Az egyik ilyen iskola a *német nemzetgazdaságtan történeti iskoláján* alapult (jellemzője a történeti leírás és a gazdaságelmélet elválasztása). A *brit gazdaságtörténeti iskola* ezzel szemben azt vallotta, hogy „a gazdaságtörténet a történetírásnak csupán az a fajtája, melyhez ismerni kell a közgazdaság-

⁴ Lásd például: *Sipos József*: A pártok és a földreform 1918–1919-ben. Gondolat, Bp. 2009.; *Nagy József*: A Nagyatádi-féle földreform. Eger 1993.; *Nagy József*: A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei. Napvilág Kiadó, Bp. 2009.

⁵ Példának okáért lásd: *Witold Kula*: A feudális gazdasági rendszer elmélete. Gondolat, Bp. 1985., *Fernand Braudel*: A kapitalizmus dinamikája. Európa, Bp. 2008., *Makkai László*: Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztek Európában a közép- és újkorban. Világtörténet 4. (1982: 3. sz.) 5–60.

⁶ A környező országok földreformjáról bővebben lásd: *Simon Attila – Kovács Attila*: Gazdaság és nacionalizmus. Földreformok az utódállamokban. In: Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László. Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp. 2008. 118–123.; *Fertő Imre*: A földreformok politikai gazdaságtana. Századvég 7. (2002) 83–106.; *Nagy József*: Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között. EKF Líceum Kiadó, Eger, 2003.

tant”.⁷ Eszerint elképzelhető az elméleti közgazdaságtan és a gazdaságtörténet összehangja. Kövér György hasonlatával élve, míg az előbbi modelljeiben „az Adam Smith-féle „láthatatlan kéz” (a piac) irányító szerepét feltételezi, az utóbbi azonban épp ellenkezőleg, a „Chandler-féle „látható kézben” véli felfedezni a mozgatórugót.”⁸

Az ez után következő iskolák megpróbálták hidat teremteni az előbb említett két változat között. A 20. század ötvenes–hatvanas éveiben a *neoklasszikus ökonómia* (amely alapvetően mikroszintre koncentrál; nevezik ’*business history*’-nak is) hódítása nyomán fejlődés következett be a gazdaságtörténetben is (ekkor születtek olyan nagy hatású elméletek, mint a Rostow-i ötszakaszos séma,⁹ illetve Kuznets retrospektív ökonometriája¹⁰). Ezzel párhuzamosan indult újtára az ún. ’*New Economic History*’ (’*Új gazdaságtörténet*’, mely alapvetően makroszintre koncentrál és az Egyesült Államokban nyert nagyobb teret). Ez utóbbinak jelentősebb képviselője Alfred Conrad és John R. Meyer,¹¹ Robert William Fogel.¹² Másik széles körben elterjedt elnevezése a kliometria¹³ is. Az új évszázadban több pozitív jel is a gazdaságtörténet továbbélésére és fejlődésére mutat, ennek egyik legszembetűnőbb és legmarkánsabb példája Peter Turchin (University of Connecticut) munkássága,¹⁴ aki 2003-as ’*Historical Dynamics*’ c. munkájával, a *kliodinamika* megteremtésével robbant be a nemzetközi köztudatban.

A gazdaságtörténeti kutatásokban négy fontosabb módszer különíthető el egymástól. A *neoklasszikus agrártörténet-írás* alapvetően a közép-európai területeken terjedt el, főleg a német gazdaságtörténetet jellemzi. Alapelve, miszerint „minden gazdaság fejlődése ... erőforrásainak függvénye, s jelentősebb külső források bevonása nélkül standard állapotokat teremthet”. Az irányzat szerint a fejlődés alapvető motorja a piac kialakulása volt. A *gazdasági antropológia* alapvetően társadalomtörténettel foglalkozik, melynél kiemelt szerepet kapnak gazdasági vonatkozások. Eszerint a társadalom és gazdaság szorosan összefüggő, szétválaszthatatlan egység. E módszertan a „termelés-elosztás-fogyasztás”

⁷ Kövér György: A magyar gazdaságtörténet-írás régi útjai. In: Kövér György: A felhalmozás íve. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp. 2002. 360.

⁸ Kövér György: Elmélet és módszer az új gazdaságtörténet-írásban. In: Kövér György: A felhalmozás íve. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp. 2002. 366–367.

⁹ Elméletének kifejtését lásd: A gazdasági növekedés szakaszai. Nem kommunista kiáltvány. Kossuth, Bp. 1968.

¹⁰ Elméletének kifejtését lásd: Struktúra és növekedés a modern gazdaságban. Válogatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1981.

¹¹ Akiknek egyenesen közös tanulmányától eredeztetik a metodikát: The Economics of Slavery in the Antebellum South. The Journal of Political Economy 66. (1958: 2. sz.) 95–130.

¹² The New Economic History. Its findings and methods. The Economic History Review 19. (1966. 3. sz.) 642–656.

¹³ 1983-ban megalakult a Kliometriai Társaság is az Egyesült Államokban (www.cliometrics.org)

¹⁴ Másik fontos munkája: War and Peace and War. The Rise and Fall of Empires. Pi Press, New York 2006.

háromságból kiindulva vizsgálja a kisebb-nagyobb közösségeket (család, falu, uradalom, régió stb.). A *kvantitatív metodika* az 1950-es évektől terjedt el az Egyesült Államokból, ahol nagyobb egységekre vonatkoztatva használták mikro és makro tekintetben. A statisztikai forrásanyaggal rendelkező korok kutatásában alkalmazható, matematikai-statisztikai módszer, közgazdasági elméletekre alapozva. Az ún. *összehasonlító módszer* az 1960-as években élte fénykorát. Gazdasági térségek összehasonlítása során alkalmazták, azonban folyamatokat nehezen lehetett modellezni segítségével.¹⁵

A módszertanok után szükségszerűnek érzem néhány mondatban összefoglalni a német és francia gazdaságtörténet-írás sajátosságait is.¹⁶A német agrártörténet-írás legjellemzőbb iskoláinak bemutatását mindenképpen két részre kell osztanunk, elsőként a volt Német Demokratikus Köztársaságáét. Az NDK agrártörténet-írásának alaptétele, hogy a feudalizmus alapja a mezőgazdaság volt. Dolgozataikban, melyek időhatára leginkább a koraújkortól a 19. századi agrárreformokig terjedt, a paraszti gazdaság és a nagybirtoküzem viszonyát gazdasági és ideológiai oldalról tárták fel. Legismertebb képviselői Jürgen Kuczynski és Gerhard Heitz voltak.

Az NSZK-ban az 1970-es évekig három főbb irányzat volt megkülönböztethető. Az első, melyet Günther Franz neve fémjelez, s amelyben leginkább tetten érhetőek a nemzetiszocialista korszak jellegzetességei, inkább a társadalomtörténetben nyilvánult meg. A második irányzat, mely kiemelten a rurális társadalom szerkezetével foglalkozott, s Friedrich Lütgéhez köthető. Végül a harmadik, amelynek középpontjában az agárgazdaság története állt, s legkiemeltebb művelője Wilhelm Abel volt. Ez módszertanában inkább kvantitatív irányzatokhoz kötődött.

A francia agrártörténet-írás szintén három csoportja közül az első, az Ernest Labrousse nevéhez köthető, elsősorban Abeléhez hasonló metodikával dolgozó, s a makroökonómia eszközeivel élő iskola volt. A Pierre Goubert által képviselt irányzat a regionális történet modelljét alkalmazta, mely különös érzékenységet mutatott a földrajzzal, valamint a történeti demográfiával. Megközelítésében egyfajta „totális történetírást” kívánt megvalósítani. A harmadik irányzatot legmarkánsabban George Lefebvre és Albert Soboul képviselte, tudatosan merítettek a marxizmusból. Munkáikban a feudalizmussal és a feudalista kisajátítással foglalkoztak kiemelten.

A magyar gazdaságtörténet-írás az európai mintákhoz hasonlóan fejlődött, attól lényegében nem tért el. A modern növekedéselméleti alapozású gazdaságtörténet-írás hazánkban, az ún. Domanovszky-iskola nyomdokain, a hatvanas évek-

¹⁵ *Kaposi Zoltán*: Az agrártörténet-írás jelene és lehetséges jövője. *Agrártörténeti Szemle* 49. (2008: 1–4. sz.) 311–312.

¹⁶ Az irányzatok összefoglalásában nagy segítségemre volt *Gérard Béaur és Jürgen Schlumbohm* tanulmánya: A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban. *Korall* 6. (2005: 19–20. sz.) 76–98.

ben indult el (Berend T. Iván, Katus László, Hanák Péter és Ránki György nevéhez köthető¹⁷), majd a hazai kliometria képviselőinek (Puskás Julianna, Kolossa Tibor, Hutterer Ingrid, Székely Iván) munkásságával folytatódott. Kiteljesedni azonban nem tudott megfelelően, sőt, a nyolcvanas években az ún. kliometriát „lefutott” kérdésnek és már nyugaton sem divatos tézisnek minősítették, javarészt úgy, hogy ki sem próbálták.¹⁸ Hazánkban egyik fentebb említett irányzat sem gyakorolt igazán jelentős hatást, befolyást. Remélhetőleg ez a jövőben változni fog.

A gazdaságtörténeten belül, az uradalomtörténeti kutatások Magyarországon koncentráltan és konzekvensen a két világháború között, előbb Mályusz Elemér, majd Domanovszky Sándor kezdeményezésére kezdődtek meg. Domanovszky maga középkori gazdaságtörténettel foglalkozott, tanítványait azonban igyekezett a koraujkor és a kevésbé feltárt 18–19. század felé orientálni. 'Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez' címmel sorozatot indított, melyből 1932 és 1943 között 15 igen fontos kötet¹⁹ jelent meg. Ezek fő különbözőségét a korábbi, uradalmakat bemutató kiadványoktól²⁰ az adta, hogy egy új források csoportot vontak be a vizsgálódásba, az urbáriumokon kívül a számadáskönyveket, egyéb összeírásokat. Fő cél ekkor a gazdaságok berendezkedésének, a művelési formáknak, a jövedelmezőségnek bemutatása és kutatása volt.²¹ 1945 után az uradalomtörténeti kutatások előterébe már a nagybirtokok jobbágybirtokkal való kapcsolata került, melyek kutatását újabb forráskiadványok megjelenése is segítette. Ezeket a munkákat hasonlóképpen jellemezte az időbeni, mint a térbeli fókuszálás, mely tulajdonképpen adódott a téma természetéből is. Előnyüknek egy adott nagybirtok és gazdaságainak, esetleg adott egységének, adott időszakra vonatkozó teljes körű elemzése számított (többségük a 17–18. század nagybirtokaira koncentrált). Ezzel szemben hátrányát sokszor a teljesebb körű, adott régióra, országra vonatkoztatható, tendenciaszerű változások bemutatásának elmara-

¹⁷ Példaként említve: Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1969.; Katus László: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1914). In: Social-economic researches on the history of East-Central Europe. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. 35–127.

¹⁸ A magyar gazdaságtörténet irányultsága körül kialakult vitákról, valamint fejlődéstörténetéről bővebben lásd: Kövér Gy.: A magyar gazdaságtörténet-írás i.m. 361–364.

¹⁹ Példaként említve Sinkovits István: A magyar nagybirtok élete a XV. sz. elején. Bp. 1933.; Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Bp. 1933.; Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp. 1938.

²⁰ A legismertebbek: Jóságismertetés. OMGE, Bp. 1860–1877.; Török János: Magyarország legjelesebb gazdasági s ipari-vállalatainak ismertetése. Alcsuth gazdasági tekintetben. Buda, 1841.

²¹ Csiki Tamás – Rémiás Tibor: Magyarországi uradalomtörténeti kutatások (XVIII–XX. század). Agrártörténeti Szemle 42. (2001: 3–4. sz.) 565.

dása jelentette. A magyarországi uradalomtörténet-írás historiográfiájáról bővebben lásd Fülöp Éva Mária írását.²²

A nagybirtokot (fogalomhasználat terén szinonimájaként használhatjuk az *uradalom* szót), mint agrártörténeti fogalmat vizsgálva, elsőként mindenképpen szükséges annak megfelelő korszakolása. A feudális korban kialakult birtoknagyságra utaló fogalom, az uradalom vagy más néven nagybirtok, a felső világi és egyházi nemesség birtokainak megnevezése. A középkorban a nagybirtoknak és a kis gazdaságnak önmagukban nincs meghatározott történelmi tartalmuk, specifikus jelentőségüket időben és térben, mint egy rendszer elemei kapják meg. Európa középkori feudális rendszerében a kis gazdaságok beletartoznak a nagybirtokok kereteibe. Ekkor még a „nagybirtok a termelésnek és a feudális járadék elsajátításának intézményesített kerete.”²³ Legfőbb jellemzője pedig, mely definiálja magát a fogalmat is, hogy „... saját kezelésben álló, a jobbágyok ingyenes robotmunkájával megművelt föld...”²⁴ Szinte ugyan ezt olvashatjuk Makkai Lászlónál is: „... saját kezelésű gazdaságát a megélhetésüket biztosító kisbirtokokon élő jobbágyok robotjával művelte meg...”²⁵ Fontos állomáshoz az úrbérrendezés idején értek a birtokok, ekkor vált egyértelműen, jogilag is ketté a nagybirtok és a kisbirtok. Megjelent a fő tulajdonosság és a haszontulajdonosság (a nemesi jogállású személy tulajdonolhatott, míg a jobbágy csak birtokolt).²⁶ A következő határvonalnak e tekintetben 1848–49-et és a jobbágyfelszabadítást kell tartanunk, amely tisztázta ezeket a tulajdonviszonyokat, megszüntette a robotmunkát. A kiegyezés időszakától egy, az egész dualista államot jellemző gazdasági fellendülés jellemezte, amely az ekkor bérmunkára alapozott nagybirtok számára is pozitív szakaszt jelentett. Az első világháborút követő földreform megkezdte, majd az 1945-ben bekövetkező újabb, immáron teljesen megszüntette a nagybirtokrendszert, míg a Rákosi-, majd Kádár-rendszer „kollektív”, majd „téeszesítés” címén, bár más formában újra létrehozta azt.

A nagybirtok kérdésköre szinte folyamatosan foglalkoztatta a 20. századi történetírást, politikai töltetet hordozott, miközben a „feudális nagybirtokból” „feudális maradvány”, majd „feudális eredetű nagybirtok” lett. Azonban végig a 20. század elején kialakított Grundherrschaft – Gutswirtschaft ellentétpárok között

²² *Fülöp Éva Mária*: Uradalomtörténeti monográfiák a magyar történetírásban. In: Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949). Bp. 1995. 9–21.

²³ *Makkai László*: Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztok Európában a közép- és újkorban. Világtörténet 4. (1982:3) 7–8.

²⁴ *Niederhauser Emil*: A nagybirtok és a parasztság Közép- és Kelet-Európában a polgári forradalmak után. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyosság felszabadításától napjainkig. Napvilág, Bp. 1998. 11.

²⁵ *Makkai L.*: Nagybirtok és kis gazdaságok i.m. 17.

²⁶ *Tóth Tibor*: Ellentét vagy kölcsönösség? Magvető, Bp. 1980. 19.

mozgott.²⁷ Értelmezési keretei között találhatunk olyat, amely egy fokozatosan „lemerevedő” termelő egységként, olyat, mely a modern világgazdaság periferikus részének minősítette, és olyat is, amely egy zárt termelő-fogyasztó közösségnek mutatta be azt.²⁸

Problémát jelenthet a nagybirtok fogalmának meghatározásakor (ahogyan azt Rémiás Tibor és Csiki Tamás is teljesen jogosan felvetette 'Magyarországi uradalomtörténeti kutatások (XVIII–XX. század)' című OTKA projektjük zárójelentésében), hogy önmagában a területnagyság nem lehet meghatározó eleme a fogalomalkotásnak. Hiszen a néhány ezer holdas gazdaságok több szempontból (üzemszerkezet, igazgatás, üzemvitel, vertikálitás, jövedelmezőség, tőkebefektetés) sem tekinthetők mezőgazdasági nagyüzemeknek, nagybirtokoknak, ugyanakkor mégsem lazán egymáshoz kapcsolódó kisüzemek csupán, ahogy azt több, 19. század végi szakíró is megjegyzi. Munkájában Leopold Lajos is hangsúlyozza ennek a kérdéskörnek fontosságát:²⁹ „... a terjedelem egymagában még nem teszi az uradalmat nagybirtokká, hiszen az uradalom parcellás bérletekben is lehet kezelve. Hogy valamely birtokra illik-e a nagybirtok kifejezés, azt nem terjedelem dönti el, ... , hanem az üzem belterjessége, a munka és tőkeshükséglet.”³⁰

Ennek megfelelően a nagybirtok egy olyan rugalmas, nyitott egység, melyek saját környezetük hatásaira aktívan és dinamikusan reagálva volt képes a gazdasági-társadalmi változásokra reagálni, hosszabb távon korszerűsíteni, illetve a külső hatásoktól függetlenül különálló termelő-gazdálkodó egységeit (üzemeit, gazdaságait) strukturálni, egyben tartani. Ugyanakkor kiemelendő, hogy a reformkor végétől kezdődően tendenciává vált, hogy a termelésből származó jövedelmek egyre kisebb részét forgatták vissza a birtokosok a gazdaságok korszerűsítésébe, ehelyett fokozatosan az életforma fenntartására fordították azt.³¹ Pölöskei Ferenc megállapítását mégsem tekinthetem korrektnek, miszerint: „A nagybirtokosok jó része ... változatlanul régi gyökerekből táplálkozó főúri szenvedélyeinek élt. Vidéki kastélyai körül vadászott, lovagolt, kártyázott, míg budapesti villáiba, luxuslakásaiba és külföldre a fényűző estélyek, a társadalmi kapcsolatok vonzották.”³²

Bár, ahogyan azt az előbb megjegyeztem, fogalomalkotás terén nem tekinthető kizárólagos elemnek a birtoknagyság, mégis fel kell villantanom néhány véleményyt. Éber Ernő (1874–1968) agrárpolitikus, gazdaságtörténész szerint a

²⁷ A kérdést részletesen tárgyalja: *Vári András*: Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó? *Korall* 5. (2004: 15–16. sz.) 117–144.

²⁸ *Kövér Gy.*: Elmélet és módszer i.m. 369–370.

²⁹ Itt *Guido Krafft* és *Friedrich Falke*: *Die Betriebslehre*. (Berlin, 1920.) c. munkáját idézi.

³⁰ *Leopold Lajos*: Munkabér és nagybirtok. *Közgazdasági Szemle* (1934: 9–10. sz.) 6.

³¹ *Csiki T. – Rémiás T.*: Magyarországi uradalomtörténeti i.m. 570–572.

³² *Pölöskei Ferenc*: A finánctóke és a nagybirtok az ellenforradalom rendszerében. *Társadalmi Szemle* 40. (1985: 10. sz.) 72.

nagybirtokok kategóriájába az 1000 kat. holdon felüli birtokok tartoznak.³³ Pölöskei Ferenc nagybirtokosnak szintén az 1000 holdon felül gazdálkodó, „az uralkodó elit piramisának csúcsán elhelyezkedő személyeket tekinti”.³⁴ Előbbiekkel ellentétben Tóth Tibor (1941–2011) mezőgazdasági „nagyüzemnek” a 100 kat. holdnál nagyobb területű földbirtokokat tekintette.³⁵

Éber Ernő szerint: „A nagybirtok karakterisztikuma az, hogy nem maga a birtokos ... kezeli és ellenőrzi a gazdálkodás menetét, hanem alkalmazott gazdasztekre van bízva és ezeknek a gazdaszteknek a megválasztását, beosztását és irányítását kell a birtokosnak jól elvégezni és tudni.”³⁶ Tóth Tibor megfogalmazása szerint: „A nagy- és középbirtok fogalmán történetileg ugyanis a földnek olyan egyéni vagy társas magántulajdonban levő egységeit értjük, melyeken a jogi tulajdonos szerepe meghatározóan és elsősorban a tulajdonjog révén biztosított előnyök és szolgáltatások értékesítésére, élvezetére szorítkozott. A tulajdonos jelentősebb termelő- és szervező tevékenységek sem közvetlenül, sem pedig megbízottja révén nem folytatott. S amennyiben igen, ennek eredménye csekély volt a nagybirtok tulajdonjoga által biztosított összes elsajátításhoz képest.”³⁷

Max Weber számára a nagybirtok egy agrárszervezet volt, ahol egymás mellett élt a földesúri és jobbágybirtok, amelyeket több rendi és politikai elem határoz meg. R. H. Hilton szerint a faluközösség és az uradalom egy szocioökonómiai egységet alkot.³⁸

Leopold Lajos (1879–1948) szerint a nagybirtok „... nem is jellegzetesen történelmi, jogi, vagy mértani, hanem lényege szerint és jellegzetesen gazdaságtani fogalom.”³⁹ Majd kifejti, hogy a nagyüzem vagy nagybirtok organikus kötöttségében szembeszáll az éghajlat és a talajváltozó tényezőivel, azokat kiegyenlíteni próbálja, míg felkészültsége tárgyi, ellentétben a parasztbirtok személyi felkészültségével.

Kaposi Zoltán szerint a nagybirtok „...a mezőgazdasági termelés a mezőgazdasághoz tartozó társadalomnak egy szocioökonómiai egysége, agrárszervezeti kerete, melyben a termelés és elosztás egysége, illetve akár a társadalom totalitása jelenhet meg egyszerre reciprocitív és redisztributív kapcsolatban.”⁴⁰

³³ *Éber Ernő*: A földbirtokmegoszlás jelentősége mezőgazdasági termelésünkben. *Közgazdasági Szemle* (1930: 4. sz.) 264.

³⁴ *Pölöskei F.*: A finánctóke és a nagybirtok i.m. 68.

³⁵ *Tóth T.*: Ellentét vagy kölcsönösség i.m. 91.

³⁶ *Éber E.*: A földbirtokmegoszlás jelentősége i.m. 285.

³⁷ *Tóth T.*: Ellentét vagy kölcsönösség i.m. 25–26.

³⁸ *Kaposi Zoltán*: A nagybirtok mint gazdasági és társadalmi kategória. In: Vera (nem csak) a városban. Hajnal István Kör, Bp. 1995. 311–312.

³⁹ *Leopold L.*: Munkabér és nagybirtok i.m. 6.

⁴⁰ *Kaposi Zoltán*: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Dialóg Campus, Bp.–Pécs 2000. 17.

Legutóbbi fogalmat teljes mértékben elfogadva úgy gondolom, mindenképpen egy olyan tipológia kialakítása lehet ildomos esetünkben, amely sokkal flexibilisebb, valamint adott lokális lehetőségek és környezet gazdasági-társadalmi részeihez idomul.

Az előbbieket lezárva, a két világháború közötti állapotokra vonatkoztatva, szükségszerűnek érzem megadni, hogy milyen típusú birtokok is tartoztak a nagybirtokok közé. E téren helytállóan érzem Ujlaki Nagy Árpád kategóriáit, aki (szintén az 1000 kat. holdon felüli területnagyságot határnak véve) *országos célú* birtokokat, *egyházi és kulturális célú* birtokokat, valamint *korlátolt és korlátlan forgalmú* magántulajdonú nagybirtokokat különböztet meg.⁴¹

A 19. század mezőgazdasági forradalma, a gépesítés, valamint a világpiac fejlődése nyomán a mezőgazdaság jövedelmezősége erősen csökkent, új exportőrök jelentek meg a piacon, amely negatívan befolyásolta Magyarország addig betöltött helyzetét. A mesterséges, kormányzati szinten hozott döntések ideig-óráig elodázhatták az agrárium nemzetgazdaságban betöltött szerepének jelentős csökkenését. Az új helyzet alkalmazkodásra készítette az uradalmi rendszert is. A termelés intenzívebbé vált, jelentős befektetések történtek az intenzívebb ágazatok felé. A lépést természetszerűleg könnyebben tudták tartani a jelentősebb tőketartalékokkal rendelkező nagybirtokok (Kaposi Zoltán Tóth Tibor nyomán már nagyüzemként jellemzi ettől az időpillanattól fogva ezeket a gazdasági egységeket).

Összefoglalóan a következő megállapításokat tehetjük a két világháború közötti mezőgazdaságra és a nagybirtokra vonatkozóan. Az első világháború alatti társadalmi-gazdasági átalakulásban a mezőgazdaság szerepe fokozatosan csökkent. Fő árucikke a gabona volt, amely árának emelkedése csak lassan követte a pénz elértéktelenedését. Ennek következtében az üzemek, gazdaságok egyre kevesebb profitot értek csak el. A makrokörnyezet általánosnak mondható romlása különösen rossz hatással volt a mezőgazdaságra. Másik csapást a munkaerő nagy részének bevonulása, katonának állása adta. Előbbiek összessége miatt, a szociális elégedetlenség fokozódásával egyre inkább fókuszba kerültek a nagybirtokok, politikai törekvések lecsapódásaként került sor a földosztásra. A nagybirtokot már a dualizmus korától, mint a szociális igazságtalanság hordozóját tekintették, szinte „közellenségnek” számított. Emellett fontos megjegyezni, hogy a két világháború közötti mezőgazdaságot nem nevezhetjük nagybirtokrendszeren nyugvó mezőgazdaságnak, pontosabb lehet a fejletlen, vegyesüzemi mezőgazdaság megjelölés.⁴² 1910-ben 1945 db, 1000 holdon felüli nagybirtokos bírta a földek 31%-át, melyek az összes birtokosnak 0,019%-át tették ki átlag 3800 ha területtel. A belső változások az 1920 augusztusával meghirdetett Rubinek Gyula által kidolgozott, majd Nagyatádi Szabó István által végrehajtott

⁴¹ Ujlaki Nagy Árpád: Östermelő gazdaságunk jelene és jövője. Bp. 1939. 38.

⁴² Tóth T.: Ellentét vagy kölcsönösség i.m. 200.

földreformmal zárultak, melynek során az ország területének 6%-át kisbirtokként kiosztották, csökkentve a nagybirtokok méretét és jelentőségét is némileg, a birtokmegoszlás aránytalanságait azonban egyáltalán nem. 412 ezer igénylőnek 699 000 kat. holdat, átlag 1,7. kat. holdat osztottak ki.

Igen fontos jellemzője a korszaknak, hogy a területi elcsatolások eredményeként gyakran előfordult, hogy komplex, működő üzemeket, gazdaságokat szakítottak szét az országhatárok. A húszas években az értékesítést illetően nehézségek nem igen mutatkoztak, a mezőgazdasági kivitel túlnyomó része Ausztriába és Csehszlovákiába irányult (gabonaneműek majd 80%-a, a sertésexport 99%-a).

1920 és 1938 között a nagybirtokok területe az ország 1/3-ára terjedt ki (100 kat. holdon felüli birtokosok kezén az összes föld 48%-a), gazdasági jelentősége csökkent. A világválság tovább rontotta a magyar mezőgazdaság és a nagybirtokok lehetőségeit. A technikai fejlesztést megnehezítette, hogy a válság a pénzügyi- és hiteléletet egyaránt érintette, jelzálogkölcsön felvételére szinte nem volt lehetőség. Az exportorientált országokban, így hazánkban is a fejlődés visszaesése következett be, az árak akár 40–70%-kal visszaestek. A nemzeti jövedelemben a mezőgazdaság részaránya 1933-ban az 1928-as mindössze 40%-a volt, gazdavédelmi rendszert vezettek be, amely 1941-ig működött.

A harmincas évek első felétől a megnyíló német és olasz piac jelenthetett korlátozott megoldást a magyar mezőgazdaságnak (1934–38 között az olasz az összes kivitel 12%-a, a német a 25%-a), valamint az Egyesült Államokba és Nagy-Britanniába való kivitel (1936–37-ben a 27%-a). További tendenciaként fontos kiemelni a nagybirtokok tulajdonosainak gazdasági orientáció váltását, melynek során egyre több gazdasági pozícióban találjuk őket (itt emelném ki Zentay Dezső statisztikai gyűjtéseinek fontosságát⁴³). A folyamat fordítva is működött természetesen, iparosok, üzletemberek jelentős földtulajdonokat, bérleteket mondhattak magukénak. Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt telepítési akciót hirdettek, amellyel 80 ezer kisbirtokot hoztak létre.

A harmincas évek konjunktúrája némi levegőhöz juttatta ugyan a nagybirtokokot, azonban a háború és a demokratikus politikai pártok alakulásának következményeként bekövetkezett 1945–46-os újabb földreform következményei beláthatatlanok lettek. Földhöz juttattak ugyan 700 000 családot, azonban felszámolták azokat az üzemeket, amelyek addig a külkereskedelem legfontosabb ágazata, a hazai piacok fő ellátója volt. Ez időlegesen ellátási gondokhoz, valamint nem sokkal később a kommunista-szocialista kormányzat, erőszakos kisbirtok-egységesítő politikájához vezetett. Láthatjuk tehát történelmi távlatokban, hogyan alakult a nagybirtokból kisbirtok, majd az egyesítésekkel („tétesítés”) újra egyfajta nagybirtokforma.⁴⁴

⁴³ Zentay Dezső Beszélő számok c. sorozata, amelynek 1933-tól jelent meg 13 kötete.

⁴⁴ Kaposi Zoltán: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a 18–20. században. Limes (2002: 5. sz.) 93–96.

A korlátlan forgalmú nagybirtokok és a hitbizomány fennmaradása feletti vita a Horthy-korszakban sem volt új keletű. Már az 1834-es országgyűlésen felvetődött a hitbizomány megszüntetésének gondolata, később pályadíjakat írtak megreformálására.⁴⁵ Sebess Dénes (1869–1963) agrárpolitikai író a következő hátrányokat látta a hitbizomány fenntartásában: „A jogintézmény ellenkezik a jogegyenlőség szabadság vívmányával, korlátozza a tulajdon fölötti szabad rendelkezést, vizsályt támaszt az utódok között, így a családiasság ellen van, a feudális kor maradványa, mely csak kiváltságot teremt. Egész vidékek birtokforgalmát akadályozván, egészségtelen, magas földárakat idéz elő. Kedvezményezi az egyik örököst, ezzel a többit a megélhetés örökölhető eszközeitől fosztja meg.”⁴⁶

A szocialisztikus eszmék megjelenésével egyre többen keltek ki a nagybirtokok ellen.⁴⁷ A 20. század első évtizedeiben lezajlott agrárviták magja a 19. század végi európai agrárkrízis volt. A fejlődő liberális, globalizálódó gazdasági rendszer túlzott növekedése miatt a tengerentúli, főleg az egyesült államokbeli agrármunkaerők (amelyet a kivándorlás is szaporított) és terméseredmények konkuráltak a kontinens eredményeivel. Ennek folytán, sok más európai országhoz hasonlóan hazánkban is munkáshiány, eladósodás következett be. Ez ellen egyrészt az ún. agráriusok léptek fel, akik a hazai gazdaság protekcionista védelmében, valamint a szövetkezetesítésben vélték felfedezni a megoldást, míg az ún. Boden-reformerek a földjáraadékok kisajátítását, kényszerkezelést és járadék-birtokot és telepítést követeltek. A magyar birtokpolitika és földosztás lefolytatásához nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű állami föld, telepítési alap. Emellett a legnagyobb probléma az volt, hogy a közvélemény a telepítések és a földosztás intézményének létrehozatalát nem a nemzetgazdaság szerves részének, hanem a kiszegzdek és a mezőgazdasági munkásság érdekének tekintette.

A legtöbben közgazdasági szempontok alapján közelítették meg a földreformok problémáját, hol a nagybirtokot, hol a kisbirtokot hozva ki megfelelőbbnek termelékenység és üzemtan szempontjából. Bár ahogyan Czettler Jenő, a nagyhatású agrárpolitikus kifejtette: „A kis- és nagybirtok termelési fölénye elsősorban nem az üzemformától, hanem az éghajlattól, a történelmi előzményektől: a földet művelő népesség kulturfokától és nem csekély mértékben az értékesítési lehetőségektől ... szóval az agrárpolitika minden eszközének és fel-tételének egybehangzásától függ.”⁴⁸ Éber Ernő agrárpolitikus, gazdaságtörténész szerint, az üzemtan által megállapított kritériumok értelmében a nagybirtok fej-

⁴⁵ Magyarországi hitbizományok átalakításáról – az Academia által 1846-ban báró Dercsényi János – féle jutalmakkal koszorúzott pályamunkák. Pest, 1847. (*Keresztúry József, Benczúr János, Varga Soma* díjazott pályamunkáit közli)

⁴⁶ *Sebess Dénes*: Magyar agrárrevolúciók. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1932. 135.

⁴⁷ Lásd *Szende Pál*: A nagybirtok és Magyarország jövője. Galilei Kör, Bp. 1911.; *Ágoston Péter*: A magyar világi nagybirtok története. Grill, Bp. 1913.

⁴⁸ *Czettler Jenő*: Földbirtokpolitika. Kis Akadémia, Bp. 1936. 19.

lettségben az első helyen szerepel, a „magyar nagyüzem tökéletesebb termelési módjaival legnagyobb részt veszi ki a városok ellátásában, a kivitelben és a mintauzemek fenntartásában”.⁴⁹ Ezzel összhangban azonban részéről is teljesen egyértelmű volt, hogy a „rosszul gazdálkodó, keveset termelő nagybirtok fenntartása sem gazdasági, sem szociális érdekből nem kívánatos és ezért indokolt lehet minden olyan intézkedés és rendszabály, amely elősegíti és lehetővé teszi a belterjes és okszerű gazdálkodást a nagybirtokon, de előbb elkedvetleníti, utóbb menekülésre készíti birtokából azt, aki a jó gazdálkodás követelményeinek nem felel meg.”⁵⁰

Történeti szempontból érdekesnek tartom idézni Szekfű Gyula véleményét a témában. Egyik tanulmányában kifejti, hogy a nagybirtokkal szembeni ellenszenv és előítélet az ő által is képviselt „konzervatív”, valamint az ún. „radikális-liberális” történetiszemlélet között húzódik. Véleménye szerint az ellentábor nyilatkozata (Szekfű itt Ágoston Péter 1913-ban megjelent, 'A magyar világi nagybirtok története' c. munkáját idézi⁵¹) „tartalmilag üres” és „gyűlölködő”, melyhez a „szélsőséges, vad politikai szenvedély juthatott”, amely „történeti ítélethiánnyal és a mult tényeit illető példátlan tudatlansággal párosult”, holott szerinte éppen a magyar nagybirtok századokon keresztül továbbélése bizonyítja annak „értelmét, jogosultságát”. Összefoglalva mondanivalóját, a nagybirtok létének igazolására a török elleni háborúk „nemzetvédő”, majd „telepítő, országhelyreállító” szerepét osztja rá. A nagybirtok létét meglátása szerint két oldalról érték bírálatok, „egyrészt a nyugatról táplálkozó demokratikus eszmeáramlatok, másrészt a hazai szegénység, alsóbb néposztályok részéről...”⁵² Belitzky János (1909–1989) történész, múzeumigazgató ellenben a következőképpen vélekedett a nagybirtokról: „A magyar nagybirtok tehát, ha a kapitalista fejlődés eredményeinek megfelelően át is csúszott bankérdekeltségek körébe, mégis csak a magyar fejlődés megköttője volt és fő része van abban, hogy a parasztság gazdasági önállótlanága, ismereteinek csekély színvonala jellemzője maradt a liberalizmus és áldemokrácia korszakának.”⁵³

A vita legnagyobb hulláma az 1936. évi XI. tc. megalkotása után kezdődött meg, melyre a kor szinte összes, agrárpolitikával foglalkozó írója reflektálni kívánt. A két világháború között a magyar földtulajdoni rendszer jelentősen nem változott, ugyanakkor, főleg az 1930-as évek elejétől (legnagyobb részben a világválság kedvezőtlen hatásai miatt) a kormányok folytonosan próbálták orvosolni

⁴⁹ Éber E.: A földbirtokmegosztás jelentősége i.m. 284.

⁵⁰ Uo. 293.

⁵¹ Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Budapest, 1913.

⁵² Szekfű Gyula: A magyar nagybirtok i.m. 305–314.

⁵³ Belitzky János: A magyar nagybirtok. Anonymus, Bp. 1946. 84.

a parasztság gazdasági-szociális problémáit. Ezen próbálkozások egyik sikeres fejezetének tekinthető a szociális lakásépítési támogatás.⁵⁴

Tanulmányomban kifejezetten az 1937 és 1939 (a vizsgált első és utolsó könyv megjelenése) közötti időszakot, e néhány év irodalmi termésének általam legfontosabbnak vélt darabjait vizsgálom. 1940-nel, a világháború hatásainak egyre erőteljesebb érződésével és a háborús készülődéssel teljesen háttérbe szorultak az újabb, szükséges földreform előkészületei, ezzel egyetemben e téren a szellemi összecsapások is.⁵⁵ Ezúttal nem kívánom górcső alá venni az 1939 és a háború vége között keletkezett földbirtokpolitikai intézkedéseket és azok irodalmi vonatkozásait (gondolok itt az ún. második zsidótörvényre, illetve az ún. kishaszonbérleti törvényre).

A korabeli hivatalos és tudományos álláspont szerint a földállapotokat rendező birtokpolitika előtt három lehetséges út áll, amely lehet nemzeti, gazdasági vagy szociális. A nemzeti birtokpolitikai célja az „uralkodó népelem” birtokálományának megerősítése, ami azonban igazságtalanságokat rejthet és megboszulhatja önmagát. A szociális birtokpolitika célja a szegényebb rétegek megerősítése, a munkások földhöz juttatása, míg a gazdasági birtokpolitika célja a kevésbé hasznavehető területek telepítése, művelés alá vonása. Mindent egybevetve a helyes birtokpolitikának célként kell kezelnie a stabil terményárakat és a biztos piacokat, a generációk óta gazdálkodók támogatásával. Czettler Jenő szavaival: „A birtokpolitikának tehát jelszavak helyett azt kell vizsgálni, hogy mely ország, mely vidékén, mely birtokkategória tud több embernek biztos megélhetést nyújtani és ezen felül ... melyik tud a külső és belső piac számára többet termelni.”⁵⁶

Az előzmények áttekintése után tanulmányom utolsó részében a korabeli földreform-vita legfontosabb irodalmi sarokpontjait vizsgálom meg.⁵⁷

1937-ben és 1939-ben jelentek meg Adorján János földreform-tervezetét tartalmazó legfontosabb munkái. Adorján a kialakult helyzetet a lakosság életszínvonalának erős csökkenéséből eredeztette, mely okát az agrártermelés stagnálásában, a birtokviszonyok változatlanságában látta. A mezőgazdaság problémáit az agrárpolitika szempontjából három főbb csoportba rendezte: birtokpolitika, termeléspolitika, szociálpolitika.⁵⁸ A birtokpolitika fejezetén belül felhívta a figyelmet arra, hogy a radikálisabb földreformtervezetek által a nagyüzemek/nagybirtokok területéből leválasztani kívánt földek kockázatot is jelente-

⁵⁴ Nagy József: Földkérdés a II. világháború előtt és alatt. Századok 127. (1993: 5–6. sz.) 652.

⁵⁵ A világháború előtti és alatti földbirtok politikáról részletesebben lásd: Nagy J.: Földkérdés i.m. 651–675.

⁵⁶ Czettler J.: Földbirtokpolitika i.m. 21.

⁵⁷ Nem tekintem vizsgálatom tárgyának Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre ide vonatkozó munkáit, mivel azok főbb tételeinek bemutatását már elvégezte Nagy J.: Földkérdés i.m. 653–656.

⁵⁸ Adorján János: Megoldás-e a földreform? Bp. 1939. 8.

nek, mivel ezzel azok hitel- és termelőképesége erősen csökkenhet, mely a foglalkoztatott bérmunkások rétegét is érzékenyen érintheti.⁵⁹ Az agrárkérdés megoldását nem a nagybirtokok megszüntetésében, hanem a meglevő termeléstech-nológia fejlesztésében látta. Saját bevallása szerint tanulmánya a „probléma lényegét nem a termelőegységek terjedelmi, horizontális viszonyaiban, hanem a termelés tökéletesítésében, tehát vertikális vonatkozásban keresi”. Elképzelése szerint nem a birtokméretet kellett volna alapul venni, hanem adott mezőgazda-sági üzemek üzemköreit, itt található ugyanis a valódi választóvonal kis- és nagybirtok között. Véleménye szerint a „külső üzemkörben” („nyersanyagtermelés területe”), amelyben a tömegtermelés és a gépek alkalmazásáé a jövő, míg a „belső üzemkörben” („feldolgozás területe”) a kisgazdaságok munkálkodhatnak és állíthatják elő termékeiket sikeresen.⁶⁰ A kisbirtokot a magyar mezőgazdaság fontos pillérének tekintette („A kisbirtok komplexumának tehát döntő súlya van mezőgazdasági termelésünkben...”), ugyanakkor nem zárta ki, hogy a jövőben az időközben megerősödött kisbirtokok az „életképtelen” nagybirtokokat szét-porlassza.⁶¹

A gazdaságpolitikai feladatok tekintetében Adorján különbséget tett helyi és központi szervezési feladatkörök között. Központi feladatkörnek egyrészt a termeléstech-nológia kisbirtokokra való alkalmazásának elterjesztését, kísérleti intézmények decentralizálását látta. Másrészt a piacutatósság fontosságát hangsúlyozta: „A központi szervezés második nagy feladatköre tehát a piacok értékeinek és igényeinek kutatása és ezekből nyert információs ismeretanyag olyan elrendezése és közlése, amely a kisbirtoktermelés szempontjából értékesen hasznosítható.” Harmadikként a tulajdonképpeni szövetkezés államilag támogatott verzióját képzelte el: „... kiépíteni a kis- és önmagukban erőtlén gazdasági egységek frontját.” A szervezés helyi feladatai közül legfontosabbnak a szövetkezést helyi módját látja („mezőgazdasági kistermelőüzemek érdekszövetsége”), melyet a szakoktatás és szaktanácsadói rendszer kiépítése követett volna.⁶² Megoldási javaslatok tekintetében fontosnak tartotta a legszegényebb rétegeknél az ún. házhelyakciót (mely szerinte a Nagyatádi-féle földreformnak is egyik legsikerültebb része volt), amellyel legalább 100 000 igénylőnek remélt házhelyet biztosítani. Számításai szerint 35–40 000 holdat vásárolt volna az állam, melyet kedvezményes hitelkonstrukcióban bocsátott volna rendelkezésre. Ezt az igénylő havi részletekben fizethette volna vissza a telek és az állatállományból származó jövedelemből. A program megvalósítását maximum 10 év alatt látta megalapozottnak.⁶³ A földigény teljes kielégítése véleménye szerint lehetetlen, ha minden

⁵⁹ Uo. 16–17.

⁶⁰ Adorján János: Mezőgazdaságunk hétéves terve. Bp. 1941. 16–17.

⁶¹ Adorján János: A magyar föld korszerű problémái. Bp. 1937. 6.

⁶² Uo. 109–111.

⁶³ Adorján J.: Megoldás-e i.m. 28–31.

igénylő számára azonos területet biztosítanak. Reálisabb megoldásnak látta a lehető legtöbb művelés alatt nem álló területet újra művelés alá venni, a kötött birtokokból (községi, egyházi) kishaszonbérletet kialakítani, hitbizományokat eltörölni, valamint a szabad birtokokat felosztani. A szabad birtokok tekintetében különösen az 500 kat. holdon felülieket vette górcső alá. Véleménye szerint ezekkel a birtokokkal szemben az államnak szigorú szociálpolitikai követelményekkel kellett volna fellépnie, mellyel rábírhathná őket az alkalmazottai élet-színvonalának növelésére. Ezen túl a nagybirtoknak az állam felé fennálló tartozásait rendezni kellett volna, így a „gyengébbek” kénytelenek lettek volna területeik egy részét áruba bocsátani, melyet a nincstelenek vásárolhattak volna meg kedvezményes hitelkonstrukciók segítségével. Végül kulcsszerepet juttatott volna egy szaktanácsadó rendszernek.⁶⁴

Zsótér Bertalan (1906–1980), a híres motorversenyző, 1939-es munkájában voksát egyértelműen a nagybirtok mellett tette le. A természetlagok tekintetében vett főlény mellett külön érvként hangzik el nála a nagybirtokon folyt talajvizsgálatok haszna, a kísérleti telepek létesítése. Úgy gondolta, hogy „... a nagybirtok, mint termelési nagyüzem, ugyanolyan, a természetéből folyó előnyben van a kistermelési gazdasággal szemben, mint az ipari termelés terén a gyár a kisiparral szemben.”⁶⁵ Egyik bekezdésében mintha próféciaszerűen idézné meg a jövő agrártermelését: „... talán már száz év múlva ... a tömegfogyasztásra szolgáló agrártermelvényeket is egyedül a gépesített nagybirtokterületek fogják gyáriparszerűen termelni, míg a kisbirtok csak egyéni, kézi termelhetőségű specialitásokat és ritkaságoknak a szintén luxusjellegű előállítására fog szorítkozni.”⁶⁶ A hitbizományok tekintetében egyértelműen fenntartásuk mellett foglalt állást. Véleménye szerint egyértelműen meg kell különböztetni, sőt el kell választani a tulajdonost a tulajdontól. Két megoldást nevezett meg, amennyiben a földéhség kielégítésére a magántulajdon korlátozásához kellene nyúlni, amelyet ő „qualitative és quantitative” megoldásnak nevez. Míg előbbi alatt adott föld állagának épségben tartásával, a használati jogot csökkentené, az utóbbi alatt a földbirtok egy részének elvonását értette. Helyes útnak Zsótér az első megoldást tartja, a következőképpen érvel mellette: „... a társadalomgazdasági evolúció a kollektívizmus felé halad. ... Ennek a tendenciának pedig jobban megfelel, ha a pillanatnyi dialektikus ingadozások, politikai szeszélyek és divatok ellen egy olyan hatalmas, az alkotmányunkban gyökerező gát védi az ősi termelő földvagyonokat, mint a hitbizományi kötöttség.”⁶⁷

Kerék Mihály (1902–1990) agrárszakember, szociográfus az 'A magyar földkérdés' című 1939-es munkája az agrárirodalom alapművei közé tartozik. A

⁶⁴ Uo. 37–39.

⁶⁵ Zsótér Bertalan: Magyar föld – magyar jövő. Bp. 1939. 23.

⁶⁶ Uo. 24.

⁶⁷ Uo. 28.

földreformról való álláspontját, a kérdésről vallott véleményét már rögtön az előszóban leszögezi: „A nagybirtokrendszer lebontásáról van szó. Ebben a kérdésben megalkuvásnak nincs helye, mert nemcsak az egészségesebb birtokmegoszlás, hanem a szociálpolitikai, társadalmi és közigazgatási reformok egész sora, s egy modernebb közszellem kialakulása függ attól, hogy a nagybirtokrendszer avult bástyái előzetesen leomoljanak.” A földbirtokhelyzet kedvezőtlen hatásait fokozta szerinte az 1919–20-tól indult földreform, ellensúlyozni azonban a nem teljesen átgondolt és gyenge határfokú telepítések, valamint a német „paraszthitbizományhoz” hasonulni kívánó jogképződmények kezdeti lépései sem voltak képesek. Elgondolásait középre helyezte a kérdésben, saját bevallása szerint tanulmánya sem a „szélső radikális megoldás híveit”, sem pedig a nagybirtokrendszer fenntartása mellett állókat nem fogja kielégíteni.⁶⁸ Úgy vélte, hogy „... agrárstruktúránk szörnyű disszonanciája: az a tény, hogy ötödfélmillió főnyi földművelő közül 1,5 millió nincstelen, ugyanennyi életképtelen parcellabirtokos, míg 5,7 millió holdon 3392 birtokos osztozik”.⁶⁹ Külön fejezetben ismertette az 1936. évi hitbizományokkal kapcsolatos XI. törvénycikk rendelkezéseit. E tekintetben véleményét a következőképpen fogalmazta meg: „Nem kétséges, hogy a hitbizományi törvény értéke birtokpolitikai szempontból hosszú ideig a nullával egyenlő.”⁷⁰ Fentiekén kívül két alapvető problémára irányítja rá az olvasó figyelmét a szerző. Az egyik, a törpebirtokok és nagybirtokok „tömeges előfordulásának” aránytalansága, a másik az önálló kis- és középbirtokok alacsony „súlya” a magyar földbirtokrendszerben. Az előbbi szerint, míg egy-egy törvényhatóságon belül a gazdaságok számában jelentősen felülmúlja a nagybirtokot a törpebirtok, addig az összes területből alig-alig észrevehetően veszi ki a részét. Utóbbi szerint pedig az ún. „köztes” kategóriák aránytalanságából következik a birtokrendszerre ható „egészségtelenség”.⁷¹ Óriási problémának látta, hogy a kisgazdaságok eredményeinek vizsgálata csak a 30-as években kezdett elterjedni, aminek hiánya károsan hatott és a nagybirtok felsőbbrendűségének adott táptalajt. Szerinte három szempontnak kellett volna érvényesülni a helyes földbirtokarányok megállapításakor: a földvagyon megoszlás aránytalanságainak kiküszöbölésének; a birtokviszonyok rugalmasan tartásának, mivel „végleges” állapot nem létezik ebben a tekintetben, tehát földtartalékokat mindenképp hagyni kell; valamint, hogy nem szabad birtokmaximumot meghatározni. „A kívánt célt elérhetjük akkor is, ha birtokhatár helyett a birtokarányból indulunk ki.”⁷² Kerék szerint három elvnek kellett volna érvényesülnie a jövőbeni földreform kidolgozásakor és megvalósításakor: a függetlenség, felelősség és

⁶⁸ Kerék Mihály: A magyar földkérdés. MEFHOSZ, Bp. 1939. 5–6.

⁶⁹ Uo. 348.

⁷⁰ Uo. 260.

⁷¹ Uo. 309–310.

⁷² Uo. 400–401.

szakszerűség elvének. A földosztás során a gazdasági cselédség, a földnélküli napszámosok, a kevésföldű kisbirtokosok (és azok öröklésre nem jogosult férfitagja), az okleveles, szaktanácsadói rendszer gazdái, valamint közintézmények és közcélok számára juttatott volna, összesen 2 580 000 kat. hold földet. Kiválóan látta, hogy ennek megvalósítása nagymértékben függött a helyes pénzügyi megoldástól is, mely egyszerre feltételezi a földbirtokosok kártalanítását, a házhelyek és gazdasági épületek felépítési költségeit, a földszerzők gazdasági eszközeinek beszerzését és egyéb kiadásokat (pl.: útépítés).⁷³ A földhöz juttatást azonban nem tartotta elegendőnek, szerinte különös figyelmet kellett volna fordítani a földhöz juttatottak szervezésére, gondozására, amelyben a helyi viszonyokra is figyelemmel kellett volna lennie a rugalmas szabályozásnak.

Matolcsy Mátyás (1905–1953) közgazdász, politikus. 1936-ban földreformot követel, támadja a nagybirtokot, bíróság elé állítják. Szerinte a földreformot a zsidókérdéssel együtt kell megoldani, a zsidóknak nincs joguk a földhöz. 1938-ban ebből a pártból is kilépett és a Nyilaskeresztes Front tagja lett, a következő évben e párt programjával került be képviselőként a parlamentbe. 1942-ben kivált az egyre radikalizálódó nyilasok közül és a MÉP tagja lett. A II. világháború után a népbíróság 10 év börtönre ítélte. 1953-ban a váci börtönben halt meg. 1938-as, 'Új élet a magyar földön' című munkájának előszavában így határozta meg saját feladatát: „A feltámadás útja a belső revízió! A magyar élet minden területét meg kell vizsgálni és az igazságtalanságokat jóvá kell tennünk. Teljes rendszerváltozásra van szükség.”⁷⁴ A könyv első része egy tulajdonképpeni liberalizmus-kritika, melyben Matolcsy kifejti véleményét a „gazdasági liberalizmusról”. Ez szerinte tarthatatlan, legfőképpen két okból. Egyrészt, mert az egyént ugyan védi a fizikai támadásoktól, de védtelenül hagyja a gazdaságiaktól, másrészt mivel a magántulajdon sérthetlensége mellett elfelejti, hogy a jószág nem csak a tulajdonos, de a nemzet jólétét is hivatva van szolgálni. Az ország gazdasági rendszerének hibáit keresve a következőképpen értékelte a világháború után bekövetkezett állapotot: „... a nemzet friss erői annyira elnyomottak, hogy a rothadt rendszert nem tudták lerázni.”⁷⁵ Az ország, 1914-re elért gazdasági fejlődését szerinte a dualizmusnak köszönhette, azonban szélsőséges, ugyanakkor helytelen értékelése már a következő mondatban megmutatkozott: „... a zsidó nagytőkések egyenesen a nagybirtok, a feudális világ szülőttei.”⁷⁶ A fejezet végén egy sommás megállapítással zárta a rendszer gazdaságának értékelését: „A jelenlegi gazdasági rendszer latifundiumaival, nagybirtokaival ma is lényegileg feudális alapon nyugszik.”⁷⁷ A nagybirtokellenes írókhoz hasonlóan

⁷³ Uo. 462–463.

⁷⁴ *Matolcsy Mátyás: Új élet a magyar földön.* Cserépfalvi, Bp. 1938. 6.

⁷⁵ Uo. 16.

⁷⁶ Uo. 17.

⁷⁷ Uo. 21.

Matolcsy is az egykézést, a népesség szaporodására gyakorolt negatív hatását, népességeltartó képességének alacsony voltát tartotta a nagybirtokok legnagyobb problémájának. Birtokreformra vonatkozó elképzelése szerint az átlag 12, valamint a 30 kat. holdas gazdaságok kialakítását vélte elfogadhatónak. Elképzeléseit adóreformokkal is szolgálni kívánta, melyek szerint visszafejlesztette volna a fogyasztási és forgalmi adókat; fokozta volna a föld-, ház-, kereseti-, társulati-, vagyoni-, és jövedelemadókat; a családtagok száma szerint mérsékelte volna az összes adómentet; illetve egyszerűsítette volna az adókiivetést és -behajtást.⁷⁸ Külön fejezetet szentelt könyvében a mezőgazdasági munkabérek rendezése ügyének, melyet az egységesítéssel látott elérhetőnek olyan módon például, hogy adott nagybirtokon évről-évre azonos mennyiségű munkanapot és munkást kellene igénybe venni. Gazdasági felügyelőségre és mezőgazdasági kamarai bizottságra bízta volna a nagybirtokok, és bizonyos területhatár felett gazdálkodó egységek rendszeres ellenőrzését, azok szükség szerinti szankcionálását. Emellett a mezőgazdasági árszínvonalat is erős szabályozás és ellenőrzés alá vette volna. A mezőgazdasági árak alsó és felső határainak megállapításával azt remélte, hogy „a jövedelmek alakulásában az egyes termelési ágak között, valamint a tőke és a munka részesedése között egészségtelen eltolódások nem keletkeznek”.⁷⁹ Az elkövetkező földreform során elkerülhetetlennek tartotta a hitbizományi intézmény eltörlését, az 1920. évi földreform végigvitelét, telepítéseket, tagosításokat, a mesterséges öntözés fejlesztését, a mezőgazdaság hitellátási problémáinak kiküszöbölését, a szakoktatást, a gazdálkodás felülvizsgálatát és egy értékesítési rendszer szervezését.

Scherer Péter Pál következőképpen foglalja össze céljait a földkérdés kapcsán, 1939-es, szintén alapműnek számító könyvében: „Nem a rossz nagybirtokot védem, ez indokolatlan, de oktalan eljárás is lenne, hanem a jól kezelt nagybirtokot, mely megérdemli a védelmet. És nem a kisbirtokot helytelenítem, mely érthetetlen magatartást jelentene.”⁸⁰ A nagybirtokot bírálók radikális csoportja (Scherer szerint egyébként teljesen hibásan és a közvélemény számára kivételesen károsan) úgy állította be a nagybirtokot a közvélemény előtt, mint „egy óriási pusztaságot, melynek kellős közepén egyedül él a „gyűlölt” nagybirtokos, pár cselédjét állati sorban tartja, a parlagon heverő (!) mammutbirtokából befolyó jövedelmeiből hatalmas halmokat épít, hogy legyen mit külföldön pazar multságokon elverni.”⁸¹ Külön fejezetet szentel Matolcsy Mátyás *’Új élet a magyar földön’* című könyvének bírálatára (könyvének körülbelül felét ez teszi ki). Ezt a következőképpen indokolja: „Csak olyan elveket és állításokat akarok elbírálni, melyek ebben a könyvben ismétlődnek, ebben a könyvben vannak összegyűjtve

⁷⁸ Uo. 146.

⁷⁹ Uo. 187.

⁸⁰ Scherer Péter Pál: *A nagybirtok*. Bp. 1939. 9.

⁸¹ Uo. 26.

és azt hiszem, ha ezeket az elveket és állításokat sikerül megcáfolnom, akkor megfelelek mindazon érvekre, melyeket a radikális földosztás hívei mindenütt és állandóan, naponta és ismételten kürtölnek széjjel az országban.” A könyvből fejezetenként, szinte soronként idéz, saját véleményét, cáfolatát adva annak állításaira, külön hangsúlyozva saját „tárgyilagosságát”.⁸² Könyvének utolsó nagyobb részegységében tíz nagybirtokot mutatott be (birtoknagyság szerint csökkenő sorrendben), mellyel igazolni kívánja saját véleményét. Az uradalmakat bemutató fejezetben (ahol helyet kap többek között hg. Esterházy Pál, Pallavicini Alfonz Károly örgróf, Dréher Jenő fejmegyei, gr. Károlyi Gyula tiborszállási, József főherceg bánkúti és gr. Somssich László kaposújlaki uradalma is) adott nagybirtok történetébe, művelési ágak szerinti felosztásába, haszonbérleti viszonyainak, múltbéli fejlesztéseinek, a mindenkori birtokos jótékonykodási tevékenységébe nyerhetünk betekintést, részletesen szemlélve azok szociális ellátórendszerének működéséből és gazdálkodásából is (mindezeket fotókkal illusztrálva). Véggövetkeztetésében kifejti, hogy a termelés fokozását és a minőség javítását, a munkaalkalmak növelését, valamint az agrárlakosság életszínvonalának emelését kell, mint három legfőbb szempontot figyelembe vennie a birtokpolitikának. Fentiekkel összhangban ő maga is kijelenti, hogy azok „... a nagy- és középbirtokok, amelyek ezen kívánalmakat nem teljesítik, a közérdekkel szemben tartozó kötelességüknek nem felelnek meg, fennmaradásuk nemcsak közérdekű, de azzal ellentétes.”⁸³

Ujlaki Nagy Árpád, 1939-es munkáját Kállay Miklós, az akkori Országos Öntözésügyi Hivatal, későbbi miniszterelnök megbízására készítette el, célja a „a magyar földbirtoklás” rendezésének kidolgozása volt. Munkáját három részre osztotta a szerző, elsőként az ország agrárgazdasági és szociális helyzetképeről ad felvilágosítást, majd a mezőgazdaság közeli és távolabbi lehetőségeit mérleget. A harmadik részben a földbirtokrendezést célzó javaslatait összegzi. Az első két rész témánk szempontjából ezúttal nem lényeges, így a harmadik fejezetre koncentráltam kiemelten. A probléma nagysága és fontossága számára sem kétséges: „Mindazonáltal ez a probléma nem olyan egyszerű, mint ahogy a hazai közvélekedés túlnyomó részben képzelel. És megoldása nem oly könnyű, hogy egyszerű földosztással, – a nagybirtokok feldarabolásával radikálisan, de egyben célszerűen és a nemzeti gazdaság érdekében eredményesen rendezni lehetne.”⁸⁴ Ujlaki munkájában felbukkan egy, a korábban áttekintett kötetekben nem tapasztalt motívum a földkérdés kapcsán, az antiszemitizmus: A magyarországi földbirtokok kategorizálásakor különválasztja az ún. „zsidó középbirtokot”. Erre vonatkozó elképzeléseit így kezdte: „Magát a zsidó birtoklás kérdését, véleményünk szerint, egészen fölösleges politikumként felfogni, még kevésbé antisze-

⁸² Uo. 52–53.

⁸³ Uo. 405.

⁸⁴ Ujlaki N. Á.: Östermelő gazdaságunk i.m. 23.

mitizmussal kezelni.” Majd így folytatja, idézve Kállay Miklós korábbi, 1936-ban földművelésügyi miniszterként elhangzott beszédét: „De különben is, ha arra kerül a sor, hogy a birtokokat mai tulajdonosaiktól el kell venni, hogy azokat kisebb egységekben a magyar nép kezére juttassuk, a mai antiszemita hangulat nélkül is természetes, hogy egy öntudatos nemzet elsősorban az újabb szerzeményekhez és azok között ugyancsak elsősorban a fajiságukban legidegenebb, új szerzők birtokaihoz fog nyúlni.”⁸⁵ Fontos részletre világított rá azonban Ujlaki a nagybirtokok részarányát illetően. Arra, hogy a ténylegesen nagybirtokként kezelt kategória (a közbirtokossági és községi birtokokon kívül) mezőgazdaságilag művelhető területe az összes terület mindössze 16,6%-a (kb. 1,9 millió kat. hold), ellentétben azokkal a számításokkal, amelyekben a nagybirtok teljes részarányát 50% körülire teszik országosan (amibe minden, 1000 kat. holdon felüli birtokállományt beleszámolnak).⁸⁶ Mind Matolcsy Mátyás, mind pedig Kerék Mihály elképzelését bírálja. Matolcsyt bírálva kifejti, hogy annak elmélete hibás, mivel a nagybirtokok teljes felosztásával éppen a nincstelen rétegek bérmunkáját venné el, a szétosztott kisbirtokokon ugyanis nem vennének igénybe bérmunkát. Kerék javaslatában kivitelezhetetlennek és felelőtlennek tartotta az erdőbirtokok szétosztását, valamint megkérdőjelezi az általa alábecsült létszámú cselédség számára kiosztandó földterületek nagyságát. Ujlaki Nagy a középbirtokok tekintetében az 500 hold körüli, életképes középgazdaságok fenntartására és növelésére törekedett. A nagybirtokok közül mindenképpen elhagyta volna az „egyházi nagyobb célvagyon” szétosztását is. Továbbá az 1000–10 000 kat. hold terület-nagyságú birtoktestek megtartására törekedett, melyek közül együtt kezelte volna a szabad- és korlátolt forgalmú nagybirtokokat. Ezek, akkori 1,5 millió kat. holdnyi művelt területét 600 ezer kat. holdra apasztotta volna. A 10 ezer hold feletti nagybirtokokat egytől egyig megszüntetendőnek vélte.⁸⁷ A földbirtokrendezés végrehajthatóságának teljes ütemezését 20–30 évre becsülte.

Csák István, 1939-es munkájában egyértelműen kifejtette, hogy nagybirtok fennmaradása mellett foglal állást, számára az alapos és igazán tudományos munkának Scherer Péter Pál könyve számított. Csák is abba a körbe tartozik, akik a földkérdést szorosán vett nemzetgazdasági kérdésnek, s nem „csupán” szociális kérdésnek tekintették. Szerinte szorosán összefügg az ország gazdasági problémájával a földbirtok gazdasági problémája. Érvelésével egy, más munkákban háttérbe szorult szempontra hívta fel a figyelmet a földkérdés és a nemzetgazdaság érdeke kapcsán: „Most tanúi voltunk két éven keresztül a zsidóság elleni anyagi és erkölcsi hajszájának, minden válogatás nélkül, mérhetetlen kárt okozva ezzel gazdasági életünknek. Ha aztán a zsidó-kérdést megoldottuk azzal, hogy sikerült kényszeríteni nagy részét arra, hogy tőkét kivigye, a vagyonta-

⁸⁵ Uo. 36.

⁸⁶ Uo. 37–38.

⁸⁷ Uo. 228–229

lant pedig munkahelyének átadására és azokat, akik nem tudják az országot elhagyni, egy esetleges földalatti kommunista szervezkedésbe... Mert nem akarják belátni [ti. Matolcsy Mátyás és támogatói H. I.], hogy nincs megállás azon az úton, amelyen elindultak és nem az „új élet a magyar földön” [utalva Matolcsy munkájára H. I.] következik mindebből, hanem az „új romok a magyar életben”.⁸⁸ Matolcsyval kapcsolatban még kifejti: „... amíg első műveiben hiányzik a zsidózás, úgy a legutóbbiban már lehetőleg mindenre applikálja ezt a divatos jelszót.”⁸⁹ Komoly, általános kritikát fogalmazott meg a földkérdés körüli vitában állást foglalókkal szemben: „Irodalmi forrásként rendszerint egymást nevezik meg, versenyre kelnek az érvek és statisztikai adatok beállításában, s végtelesenül termékenyek pamfletjeik gyártásában.” Majd két csoportra osztotta őket: „Külön kell választanunk a falukutatók néven ismeretessé váltakat, a szigorúan „teoretikus” szociológusoktól...”⁹⁰ Közös problémáiknak egy dolgot tartott, mégpedig a nem titkolt radikalizmust. Elemzés tárgyává tette a földbirtokkérdéssel foglalkozó írók könyveit, melyekből egy-egy részt kiemelve próbálta bizonyítani azok helytelenségét, számítási módszereik hiányosságát.

Összefoglalva, a mezőgazdaság reformjának új útját Adorján egyértelműen a kisbirtok megreformálásában látta, azonban más elképzelésektől eltérően nem a nagybirtok kárára. Ilyenformán, képzeletbeli ideológiai tengelyünk közepén helyezhetnénk el Adorján elképzeléseit, ahol a két ellentétes oldalon a radikálisabb törekvések képviselői, a kizárólag a nagybirtokban, vagy kizárólag a kisbirtokban hívók álltak.

Zsótér Bertalan a probléma megoldását a termelés összehangolásában, szakigazgatási rendszer kiépítésében, mintaüzemek létesítésében, kisbirtokokon termelési ágak váltásában, új vidéki oktatáspolitikai kidolgozásában, egészségügyi szolgálat kialakításában látta.⁹¹

Kerek kiválóan összefoglalta a földkérdés körül folyt évszázadosnak mondható vitát, az erről szóló irodalmak historiográfiai vázlatát is adja, egészen saját koráig. Véleménye összefoglalva lesújtó az addig bekövetkezett intézkedéseket illetően, bár mindenképpen ki kell emelnem kiegyensúlyozott, valamint lényeglátó elemzési módszerét. Összegzésként kifejtette: „A megakasztott természetes fejlődés, a nagybirtokmentő földreformmal karöltve birtokviszonyaink szörnyű eltorzulására és termelésünk hanyatlására vezetett.”⁹²

Matolcsy Mátyás föld- és birtokpolitikai programjának összefoglalása, miszerint „Magyarország feudális berendezkedésének és gazdasági liberalizmusának felszámolását követeljük: a mérhetetlen latifundiumok és nagybirtokok helyett

⁸⁸ *Csák István*: Lássunk tisztán a földkérdésben! Bp. 1939. 20.

⁸⁹ Uo. 35.

⁹⁰ Uo. 20–21.

⁹¹ *Zsótér B.*: Magyar föld i.m. 48–51.

⁹² *Kerek M.*: A magyar földkérdés i.m. 479.

önálló, független kisgazdatársadalmat, a nagyipar mellett saját otthonában lakó munkás-polgárságot. Ez a stabil alapja a kapitalista társadalmi és termelési rendszernek.”⁹³ Korábbi könyve, az 1934-es 'Az új földreform munkaterve' című már csírájában tartalmazta a négy évvel későbbi nézeteit.

Scherer Péter Pál voksát határozottan a nagybirtok mellett tette le, mérlegelve ugyan, majd elvetve a kisbérleti rendszer megvalósíthatóságát. Megvalósíthatónak és Magyarországra nézve alkalmazhatónak vélte Mussolini olaszországi földbirtokreformját, melynek során a bizonyos termelési átlagokat el nem ért, adott mennyiségű munkást nem foglalkoztató birtokokat kiparcelláztatott. Számára elsődleges szempont volt a többlettermelés, melynek figyelembe nem vételét hibának tartotta volna a következő földreform megalkotásakor. Ezen túl a talajjavítást, az értékesítés hatékonyabbá tételét, munkabérek emelését jelölte meg elérendő célként. Végül megállapítja, hogy „... a jövő minden termelési ágban a nagyüzemé”.⁹⁴

Elképzelésében Ujlaki Nagy is kiemelt szerepet szánt a gazdatiszti képzésnek és a szaktanácsadói rendszernek. Konklúziójában másokhoz hasonlóan leírta, hogy „ a nagyobb birtokok részbeni kisajátításával kapcsolatban előreláthatólag még számos kisebb jogi és pénzügyi probléma fog felmerülni, melyeknek szintén meg kell oldatniuk. ... A lényegi követelmény a jövőendő birtoklásban menél tisztább helyzetet teremteni.”⁹⁵

Csák István a gyáripari vámvédelem lebontását, az 1931. évi „karteltörvény” felülvizsgálatát, a gazdavédelmi rendelkezések lebontását, az export-import korlátozások enyhítését, a mezőgazdasági üzemesítést, közmunka programot, a házhely akció folytatását, a nagybirtokosok adótámogatását, termelés-irányítást javasolt megoldásként munkájában.

Dolgozatom első részében, a fontosnak tartott gazdaságtörténeti-agrártörténeti bevezető után először a nagybirtok fogalmát jártam körül. Ezt követően a nagybirtokok két világháború közötti gazdasági-politikai tendenciáit mutattam be. Az utolsó részben, fentebb ismertetett irodalmak döntő része, tárgyát kizárólag agrárpolitikai oldalról közelítette meg, középpontjában pedig a földreform kérdése állt. Az egyik oldal a megoldást kisbirtokhálózat bővítésében látta, míg a másik fél defenzívába ment át. A közös pont végeredményben az volt, hogy a megfogalmazók a tulajdonviszonyok gyökeres átalakításával akarták a problémákat feloldani. Ahogyan az Tóth Tibor kiválóan megjegyzi: „A tőkés fejlődés morális torzulásaitól mentesnek hitt, eszmeileg „intakt” parasztság megmentését célzó, historizáló vagy sok esetben elég egyértelműen politizáló álláspontok mellett nagyon-nagyon nehezen megszületett a társadalmi fejlődés egyetlen lehetséges útját politikailag is biztosítani hivatott osztályszövetség koncepciója is. A sokféle álláspont közti dön-

⁹³ *Matolcsy M.*: Új élet i.m. 59.

⁹⁴ *Scherer P. P.*: A nagybirtok i.m. 411–416.

⁹⁵ *Ujlaki N. Á.*: Östermelő gazdaságunk i.m. 267.

tő értékrendbeli különbségek részletezése napjainkban már aligha szükséges. A felületen látható analógiák azonban jelzik, hogy a parasztság – a fogalmat a legszélesebb értelemben használva – helyzetének rendezése „sorskérdés” volt. Éppen az agrártőkés fejlődés lassúsága – nemcsak Európa fejlettebb területeihez, hanem önmaga lehetőségeihez viszonyított elmaradottsága volt az oka annak, hogy e „sorskérdés” megoldása birtokpolitikai kérdéssé vált.”⁹⁶

Dolgozatomban csak felvillantani tudtam a magyar földkérdés és a nagybirtokok helyzetének változásait, állapotát a két világháború között. A földreform körül folyt vitát végül a második világháború kirobbanása, mint teljesen új szituáció szakította félbe. Ezt követően már nem születtek a korábbiakhoz fogható vitairatok, bár néhányan tettek kísérletet a világháború befejezése utáni, e téren szükséges intézkedéseket illetően. Fontos továbbá azt is megjegyezni, hogy ezek a vitairatok, földreformtervek, elképzelések mindegyike papíron maradt, teljes egészében később sem valósult meg, bár a háború utáni 1945-ös földreform egyes elemeiben merített belőlük.

Vizsgálódásaim jelen fázisában úgy látom, hogy a nagybirtokok a két világháború között működő magyar gazdasági rendszer kompetens, integráns és pótolhatatlan részét képezték, amelyek alapját adták a magyar mezőgazdasági export sikerességének, Nyugat-Európához hasonló fejlettségi fokának. A nagybirtokok, bár a feudalizmus egyik maradványaként, de alkalmazkodóképességével, megfelelő irányítással egy modern gazdasági egységként tudott működni. A kérdéskör relevanciája napjainkban is rendkívül aktuális, hiszen a jelenlegi magyar vidékpolitikai kritikus részét képezi a kisbirtokok és nagybirtokok egymás mellettségének kérdésköre.

Úgy gondolom, hogy a magyar gazdaságtörténet, azon belül az agrártörténet, valamint a birtoklás- és birtoktörténet az utóbbi évtizedekben egy rendkívül elhanyagolt területe lett a történettudománynak, melynek részleges gondozásában az igen nagy szerepe volt és van Vári Andrásnak és Kaposi Zoltánnak.⁹⁷ Munkámmal elsősorban azt szeretném elérni, hogy ez a tendencia a közeljövőben megforduljon, hiszen az elmúlt esztendőök globális gazdaság nehézségei is megmutatták, ráirányították a figyelmet egyes gazdasági összefüggések ismertetének fontosságára.

⁹⁶ Tóth T.: Ellentét vagy kölcsönösség i.m. 197.

⁹⁷ A levéltárak gazdaságtörténeti kutatásokkal kapcsolatos szolgáltatásairól lásd: *Kaposi Zoltán: A gazdaságtörténeti kutatások és a levéltári szolgáltatások. Levéltári Szemle 58. (2008: 3. sz.) 10–15.*